

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

6-son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 6 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy

kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo'limi psixologik xizmat boshlig'i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrda 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

Umarov Sardor Yakubovich

QAYTA BIRLASHGAN GERMANIYA IQTISODIYOTI RIVOJLANISHINING
ASOSIY JIHATLARI 12-16

Atamuratova Dilafroz Rashidovna

XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKASINING ILK MATBUOTI: “INQILOB QUYOSHI” 17-20

Mansurov Ulug‘Bek

XX ASRNING 20-50-YILLARIDA NAMANGAN SHAHRIDA SOG‘LIQNI
SAQLASH TIZIMIDAGI MUAMMOLAR 21-24

Umid Bekmuhammad, Sayyora Samandarova

XORAZMDAGI JADID MAKTABLARIGA OID TA‘LIM
TASHKILOTLARI VA JAMIYATLARI 25-31

Norov Shuhrat, Turatosheva Sadoqat

O‘ZBEKISTON YOSHLAR SIYOSATINING IJTIMOY, MADANIY VA TA‘LIMY
SOHALARDAGI FALSAFIY ASOSLARI VA UNING MA‘NAVYIY YETUK YOSHLARNI
SHAKLLANTIRISHDAGI ROLI 32-38

Sultanov Samandar Mahmud o‘g‘li

QUYI AMUDARYO VA BUXORO-QORAKO‘L HUDUDI MANZILGOHLARINING
MODDIY ASHYOLARDA AKS ETISHI 39-42

Quranboyeva Sevinchoy

SOVET HOKIMIYATI DAVRIDA XORAZM VILOYATI AHOLISINING UY-JOY
QURILISHIDA IJTIMOYIY HAYOTNING AKS ETISHI (1945-1985-YILLAR MISOLIDA) 43-46

Mamajanov Azizbek

SOVET HUKUMATI AGRAR SIYOSATINING O‘ZBEKISTON SSR IRRIGATSIYA
TIZIMIGA TA‘SIRI (1950-1990-YILLAR)..... 47-52

Baxritdinov Jasurbek

AKADEMIK ABDULAHAD MUHAMMADJONOVNING O‘ZBEKISTONDA TARIX VA
ARXELOGIYA FANLARI RIVOJIGA QO‘SHGAN HISSASI 53-57

Aliqulov Ramazon

TOSHKENT VA FARG‘ONA VODIYSIDAGI DEHQON, CHORVADOR VA HUNARMAND
AHOLINING MADANIY, IJTIMOYIY, SIYOSIY, IQTISODIY ALOQALARNING
O‘ZBEK XALQINING ETNOGENEZIDAGI O‘RNI (QANG‘LI QABILASI MISOLIDA) 58-66

Abduraxmonov Adxamjon Soxodilla o‘g‘li

1946–1990-YILLARDA QO‘QON SANOATINING TRANSFORMATSIYASI 67-74

Tashqo‘lova Dilnoza Turaboy qizi

YANGI O‘ZBEKISTON VA XITOIY XALQ RESPUBLIKALARI IQTISODIY
HAMKORLIGIDA “BIR MAKON-BIR YO‘L” TASHABBUSINING AHAMIYATI 75-78

Jabborov Qaxramon Jaxongir o‘g‘li

JULIYA KOHENNING XVIII-XX ASRLARDA SEFARD YAHUDIYLARINING IJTIMOYIY
HOLATIGA OID TADQIQOTLARI TAHLILI 79-83

<i>Dilfuza Muxammadinova Nasretdinova</i> TA'LIMNING TARAQQIYOT YO'LI	84-89
--	-------

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Ollanazarov Bekmurod</i> INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA TURISTIK XIZMATLAR SOHASIDA INVESTITSION FAOLLIKNI BOSHQARISH: NAZARIYA, AMALIYOT VA XORIJIY TAJRIBA	90-100
<i>Umronov Eldorbek Sodirovich</i> O'ZBEKISTONDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI	101-107
<i>Tangirkulov Bekzod</i> TIJORAT BANKLARI MOLIVAVIY RESURLARINI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH	108-115
<i>Aymatov Sirojiddin To'raqul o'g'li</i> TRANSPORT TIZIMINING RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASH KO'RSATKICHLARI TIZIMI	116-125
<i>Ergashev Uyg'un Jabborovich</i> KAMERAL SOLIQ TEKSHIRUVI UCHUN ELEKTRON MANBASINING SHAKLLANISHI, SOLIQ TIZIMIDAGI QO'LLANILAYOTGAN DASTURIY MAHSULOTLARNING AHAMIYATI	126-131

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Nosirxo'jayeva Gulnora</i> AXBOROT VA "OMMAVIY MADANIYAT" XURUJINING DOLZARB MUAMMOLARI	132-136
<i>Panjiyev Suhrob</i> HAQIQATNING KOGERENTLIK XUSUSIYATLARINING YANGILANISHI	137-143
<i>Gadoeva Lobar</i> IJTIMOIY-FALSAFIY TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA SOG'LOM TURMUSH TARZI .	144-148
<i>Djurayeva Nigora</i> SYSTEMIC ANALYSIS OF THE FORMATION OF COGNITIVE ASPECTS OF CONSCIOUSNESS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA	149-158
<i>Юлдашев Фаррух Абдурахманович</i> ПОНЯТИЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА И ЕГО СТЕПЕНИ ИССЛЕДОВАНИЯ	159-167
<i>Mengliqulov Umid Mamadiyevich</i> MILLIY IDENTIFIKATSIYA MASALASINING TARIXIY-DINAMIK VA ZAMONAVIY KONTEKSTDA TAHLILI	168-173
<i>To'xtarov Ismatulla Murodovich, Ergashev Ulug'bek Adxamovich</i> MAG'RIBNI MAFTUN AYLAGAN MUTAFAKKIR	174-178
<i>Toirov Ilhom</i> IJTIMOIY-MADANIY TARAQQIYOT: SIVILIZATSION ASOSLAR VA YO'NALISHLAR	179-183
<i>Farxodjonova Nodira, Ergashev Ibodulla</i> GLOBALASHUV SHAROITIDA MILLIY O'ZLIKNI SAQLASH VA JAMIYAT BARQARORLIGI: JADIDLAR MEROSIGA IJTIMOIY-FALSAFIY NAZAR	184-188

<i>Ergashev Ozodbek Baxodurovich</i> YUNON MANTIQ ILMINING ARAB TILIGA TARJIMA QILINISHI VA ISLOM FALSAFASIGA KIRIB KELISHI	189-194
<i>Fayziyev Xurshid</i> VOLTER VA BAG'RIKENGLIK GENEZISI	195-199
<i>Sattorova Shalola</i> MIRZO ABDULQODIR BEDILNING ASOSIY FALSAFIY G'OYALARI	200-203
<i>Taylyakova Feruzaxon Sultanovna</i> TADBIRKOR VAZIFALARI VA SHAXSIY SIFATLARI	204-207
<i>Sadullayev Sardor Saydiganiyevich</i> INSON VA SAN'ATNING ARTUR SHOPENGAUER TA'LIMOTIDA ESTETIK TAFAKKUR PRIZMASIDA TAHLILI	208-215
<i>Vaxobova Dilfuza Roziqovna</i> ABU ABDULLOH RUDAKIY ADABIY-FALSAFIY MEROSINI O'RGANISHGA SINERGETIK USULDA YONDASHUV	216-219
<i>Yuldashxodjaev Haydar Hashimxanovich</i> MUSOXONXOJA DAHBIDIY ASARLARIDA USTOZNING SHOGIRDNI TANLASH VA UNI TARBIYALASHDAGI FALSAFIY G'OYALARI	220-224
<i>Umurzaqov Axmadjon Maxamadovich</i> INSON E'TIQODIDAGI O'ZGARISHLARNING METODOLOGIK ASOSLARI	225-231
<i>Teshayeva Gulchehra Murodovna</i> YANGI O'ZBEKISTONDA SHAXSNING RAQAMLI JAMIYATGA TRANSFORMATSIYALASHUVI	232-237
<i>Yusupova Ranaxon</i> IJTIMOIY MUHIT TEXNOGEN SIVILIZATSIYA VA AHLOQ MASALALARI	238-241
<i>Sharipov Abdukhakimjon Ziyotdinovich</i> SHARQ VA G'ARB TAFAKKURIDA FAROVON HAYOT TUSHUNCHASINING FALSAFIY TAHLILI	242-246
<i>Sultonova Shaxnoza</i> MUNAVVAR QORI MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARINING FALSAFIY AHAMIYATI	247-251
<i>Dusmanov Sherzod Abduvaliyevich</i> JINOYATCHILIK – YOSHLAR AXLOQIY-MA'NAVIY BUZILISHLARINING MANBAI VA HOSILASI SIFATIDA	252-256
<i>Rajabboy Hasanov</i> FAROVON HAYOT MEZONI VA UNING JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIRINING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI	257-261
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Boynazarov Zokir</i> TARIXIY YOZMA MANBALARDA SOMATIZMLAR VA INSON MANZARASI	262-274
<i>Yeshboyeva Matluba</i> MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARI TARJIMALARIDA IBORALARNING BERILISHI ("KO'HNA QUDUQ" DOSTONI MISOLIDA)	275-279

<i>Azizaxon Rasulova</i> SINTAKTIK MAYDON KONSEPSIYASI VA UNING LINGVISTIK TALQINI	280-284
<i>Mamadkulova Kamila Abdukhaliqovna</i> THE IMAGE OF A LITERARY HERO OF THE "LOST GENERATION" IN THE WORK OF E.M. REMARQUE	285-290
<i>Naimova Parvina Rustamovna</i> ITALYAN VA O'ZBEK MULOQOT MATNI JARAYONIDA MULOQOTNING O'RNI VA AHAMIYATI. ITALYAN TILI VA O'ZBEK TILI VERBAL MULOQOT MATNIDA O'XSHASH VA FARQLI JIHATLARI	291-296
<i>Жабборовва Муслима Тохировна</i> ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	297-301
<i>Xudoyberdiyeva Oyjamol, Jo'rayeva Komila</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QADRIYATLAR IFODASI VA ULARNING TARJIMA MUAMMOLARI	302-306
<i>Ostonova Ramziya</i> LEXIC-SEMANTIC FIELD OF CONSTRUCTION TERMINOLOGY	307-311
<i>Qarshiyeva Tamara, Nabiyeva Sharifa, Samadova Charos va G'aniyeva Inobat</i> AMERIKA VA O'ZBEK ADABIYOTI MISOLIDA «UYG'ONISH VA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASH» TAMOIYILLARINING QIYOSIY TAHLILI	312-316
<i>Sumbul Muxammedova</i> XORAZM DOSTONLARIDAGI AYRIM HIKMATLI JUMLALARNING SODDA GAP TAHLILI BO'YICHA IZOHI	317-322
<i>Abduqodirova Zebo Qodirovna</i> XXI ASR TILSHUNOSLIGIDA YANGI YO'NALISH SIFATIDA EKOLINGVISTIKA	323-331
<i>Murtozayeva Zarina Muxtor qizi</i> BADIY ADABIYOTLARDA KONSEPT VA KONSEPTASFERA FAOLLASHUVINING NAZARIY ASOSLARI	332-335
<i>Abiyatova Muslima Maratovna, Abdirasulov Bahodir</i> AUDIOVISUAL TRANSLATION: SUBTITLING AND DUBBING CHALLENGES	336-343
<i>Kayimova Mohinur Salokhiddin kizi, Bakiyev Faxriddin</i> COMPLEXITY OF CULTURE-SPECIFIC UNITS AND SEMANTIC AMBIGUITIES IN TRANSLATION	344-350
<i>Rasulova Nigora Kurbonovna</i> MASHRAB IJODIDA MULAMMA' ASARLAR TADQIQI	351-356

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Djumaniyozova Dilfuza, Matnazarova Muhayyo</i> IJTIMOIY XAVF GURUHIGA KIRUVCHI YOSHLAR MUAMMOLARINI HAL QILISHDA YURIDIK KLINIKANING AHAMIYATI	357-362
<i>Mirzaraximov Baxtiyor, Shokirov Boburjon</i> KIBERHUJUMLAR NATIJASIDA SHAXSIY VA DAVLAT SIRLARIGA XAVF SOLISH	363-367

<i>Baymurotov G'ayrat Panjiyevich</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA QONUNCHILIK TASHABBUSI HUQUQINI AMALGA OSHIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI	368-376
<i>Esanova Shaxnoza</i> JINOYATGA TAYYORGARLIK KO'RISH VA SUIQASD QILGANLIK UCHUN JAVOBGARLIKKA OID RIVOJLANGAN DAVLATLAR TAJRIBASI	377-383
<i>Abduvaliyev Murodillo</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA QONUN BO'YICHA MEROS HUQUQINI TARTIBGA SOLISHNING XUSUSIYATLARI	384-388
<i>Koryog'diyev Bobur Umidjon o'g'li</i> TASVIRGA BO'LGAN HUQUQ: ANGLIYA VA NYU-YORK QONUNCHILIGI QIYOSIY TAHLILI	389-395
<i>Ismaylov Raxat</i> HUQUQNI SHARHLASH JARAYONINING ILMIY-NAZARIY TAHLILI	396-402
<i>Nabiyev Muhridin</i> INSON HUQUQLARI BO'YICHA MILLIY INSTITUTLAR FAOLIYATINING HUQUQIY ASOSLARI	403-406
<i>Kabulov Xojabay, Dauletbaeva Aynur</i> SHAXS SHA'NI VA QADR-QIMMATINING HUQUQIY HIMOYASI VA UNI BUZGANLIK UCHUN HUQUQIY JAVOBGARLIK ASOSLARI	407-412
<i>Utebaev Salamat, Kalbaeva Eldora</i> VOYAGA YETMAGAN YOKI MEHNATGA LAYOQATSIZ SHAXSLAR MODDIY TA'MINOTINING HUQUQIY ASOSLARI VA UNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK	413-418
<i>Begatov Jasurbek Numonjanovich</i> MEHNATGA OID MUNOSABATLARDI KAMSITISH UCHUN HUQUQIY JAVOBGARLIK MASALALARI	419-432
<i>Komilov Avazbek Bokijonovich</i> QONUN BUZILISHI, UNING KELIB CHIQISH SABABLARI VA BUNGA IMKONIYAT YARATIB BERAYOTGAN SHART-SHAROITLARNI BARTARAF ETISH TO'G'RISIDAGI PROKUROR TAQDIMNOMASINING MAZMUNI VA UNGA QO'YILGAN TALABLAR	433-441
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Gayupova Saodat Xamidovna</i> INDIVIDUAL YONDASHUV ASOSIDA ZAMONAVIY TALABA SHAXSINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI	442-446
<i>Akimova Jumaxan, Isakova Malika</i> FIZIKA VA ASTRONOMIYANI O'QITISHDA STEAM TA'LIM TIZIMINING AHAMIYATI ...	447-452
<i>Абдуллаева Мавжуда Эргашевна</i> СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПРОФИЛАКТИКЕ РАСПРОСТРАНЕННЫХ ДЕТСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ: МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ ПРОГНОСТИЧЕСКИХ КАРТ	453-460
<i>Mirkasimova Zilola Alisherovna</i> MULTIMEDIA – MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA BILINGVAL KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI VOSITASI SIFATIDA	461-464

<i>Xidirova Durдона Muxtorovna</i> SINERGETIK TA'LIM VA O'QUVCHI-QIZLARNI IJTIMOIIY-MADANIY MUNOSABATLARGA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	465-469
<i>Yazdonov Ulug'bek, Rashidova Madina</i> YOSHLARDA KASBIY BILIM VA KO'NIKMANI SHAKLLANTIRISHGA QARATILGAN ZAMONAVIY KONSEPSIYALARDA ILGARI SURILAYOTGAN TA'LIMOTLAR	470-479
<i>Elmuratova Zamira</i> INTERACTIVE METHOD IN TEACHING ENGLISH	480-484
<i>Karimova Nilufar Ummatqul qizi</i> SOFT SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES: BASES OF IMPROVEMENT OF STUDENTS' INTERPERSONAL AND COGNITIVE SKILLS	485-490
<i>Adilov Shodiyor</i> MUHANDISLIK GRAFIKASI VA DIZAYN FANLARINI INTEGRATSIYALASHDA "G'OYALARNING LOYIHALA" USULI	491-496
<i>Давыдова Руфина Артуровна</i> ПОНЯТИЕ «ДУХОВНЫЙ ГУМАНИЗМ» КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩЕЕ КАЧЕСТВО ГУМАННОГО ПЕДАГОГА	497-500
<i>Abdurazzaxov Abdurasul</i> SPORT-SOQ'LOMLASHTIRISH TURIZMI ASOSIDA TALABALARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI	501-506
<i>Ergashev Tolif</i> O'QUVCHILARNING KARTOGRAFIK BILIMLARINI RIVOJLANTIRISHDA MATEMATIKA VA GEOGRAFIYA FANLARI INTEGRATSIYASINI TA'MINLASH	507-515
<i>Gaziev Baxromjon</i> CHAVANDOZLARNING JISMONIY VA TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI	516-523
<i>Madaminova Mavjuda Erkinovna</i> TALABALARNING TEXNIK IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI	524-529
<i>Kamalova Dilnavoz, Sattorova Aziza</i> FIZIKAVIY MAYATNIK ORQALI OG'IRLIK KUCHI TEZLANISHINI ANIQLASHDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI	530-535
<i>Sobirova Saida Otabekovna</i> KASBGA YO'NALTIRISHNING ZAMONAVIY MODELLARI	536-542
<i>Haqberdiyev Baxtiyor, Sotiboldiyev Amiriddin, Abdumutalibov Oyatillo</i> MUHANDISLIK GRAFIKASI VA TASVIRIY SAN'AT, ARXITEKTURA VA DIZAYN (TEXNIK VA SAN'AT) FANLARINI O'ZARO INTEGRATSIYALASH	543-546

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES

Received: 16 May 2025
Accepted: 1 June 2025
Published: 15 June 2025

Article / Original Paper

SOMATISMS IN HISTORICAL WRITTEN SOURCES AND THE HUMAN PICTURE

Boynazarov Zokir,
PhD, Associate Professor
Samarkand State University

Abstract. This article is dedicated to studying the role of somatic units found in ancient Turkic inscriptions, “Kutadgu Bilig”, “Devonu Lugatit-t-Turk” (DLT), and “Tarjumon” in linguistics, culture, and conceptual thinking. The research employs comparative-historical, linguostatistical, and linguocultural methods to compare body part terms recorded in historical sources with their forms in modern Uzbek. The phonetic and semantic stability, cultural significance, and cognitive profile of somatic units are analyzed. The results demonstrate the continuous linguistic and cultural continuity of somatic units.

Keywords: somatic units, inscribed stones, ancient Turkic texts, Kutadgu Bilig, Devonu Lugatit-t-Turk, Tarjumon, human perspective, linguoculture, conceptual thinking, somatic code, somatic concept, phonetic and semantic stability, anthropocentrism, linguistic worldview (OLM), anthropomorphism, linguistic universality, external appearance and social semantics.

TARIXIY YOZMA MANBALARDA SOMATIZMLAR VA INSON MANZARASI

Boynazarov Zokir,
PhD, dotsent
Samarqand davlat universiteti
E-mail: zmboynazarov81@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola qadimgi turkiy bitiktoshlar, “Qutadg’u bilig”, “Devonu lug’atit-t-turk” (DLT) va “Tarjumon”da uchraydigan somatik birliklarning tilshunoslikda, shuningdek, madaniyat va konseptual tafakkurdagi o’rnini o’rganishga bag’ishlangan. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, lingvostatistik va lingvomadaniy metodlardan foydalanilib, tarixiy manbalarda qayd etilgan tana a’zosi atamallari zamonaviy o’zbek tilidagi shakllar bilan solishtiriladi. Somatik birliklarning fonetik va semantik barqarorligi, madaniy ahamiyati va kognitiv qiyofasi tahlil qilinadi. Natijalar somatik birliklarning uzluksiz lisoniy va madaniy davomiyligini namoyish etadi.

Kalit so’zlar: somatik birliklar, bitiktosh, qadimgi turkiy matnlar, Qutadg’u bilig, Devonu lug’atit-t-turk, Tarjumon, inson manzarasi, lingvomadaniyat, konseptual tafakkur, somatik kod, somatik konsept, fonetik va semantik barqarorlik, antropotsentrizm, olamning lisoniy manzarasi (OLM), antropomorfizm, lisoniy universallik, tashqi qiyofa va ijtimoiy semantika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I6Y2025N43>

Kirish. OLMni tadqiq qilish millatning tarixiy madaniyatini, yashash tarzi va ijtimoiy o’tmishini o’rganishga yo’l ochadi. Antroposentrik, ya’ni “inson markazli” tadqiqotlarda olam markazi sifatida inson o’rganiladi. OLMda esa somatik birliklar markaziy o’rinni egallaydi. Somatizmlar (*soma* – tana (*yunoncha*)) inson tana a’zolarining nomlari bo’lib, tilshunoslikning tadqiq obyektlaridan biridir. Bu termin biz kuzatgan o’zbek ilmiy lingvistik lug’atlarida

izohlanmagan. Boshqa manbalarda, jumladan, meditsina va biologiyada, shuningdek, falsafa va psixologiyada ham qo'llaniladi. "Insonga oid", "tana va uning a'zolari" "somatik kasalliklar", "somatik hujayralar" kabi mazmunni ifodalashga xizmat qiladi. "Tilshunoslik tushuncha va terminlar lug'ati"da "somatik texnika" iborasi quyidagicha izohlangan: *instrumental-fonetik usulning usullaridan biri bo'lib, u tanani (gaplashishning fiziologik jarayonlarining somatik ifodalarini) o'rganish orqali fonetik hodisa haqida xulosa chiqarishga asoslangan* [Jerebilo, 2016; 436]. Bu o'rinda qo'llanilgan "somatik..." birligi nutq organlarining nomlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bundan xulosa qilish mumkinki, somatik birliklar inson tana a'zolari – uzvlarining nomlari hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida somatik birliklar, asosan, frazeologik tadqiqotlarda tahlil qilingan bo'lib, ularning tarixiy-tadrijiy jarayonlari alohida monografik planda o'rganilmagan.

Tillarning mustaqil til ekanligini bildiruvchi asosiy faktorlardan biri somatik birliklar sanaladi. Bu xususiyat har bir rivojlangan tilga xos belgidir. O'zbek lingvistik tadqiqotlari, ayniqsa, frazeologik birliklarni o'rganish bo'yicha olib borilgan ishlardan kelib chiqib aytish kerakki, somatizmlarga nafaqat inson, balki hayvonlar tana a'zolarining nomlari kiradi. Busiz mumkin ham emas. Chunki tilning tadrijiy rivojlanishida ko'chim va o'xshatishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Inson nutq jarayonida atrofidagi yoki o'z qo'li bilan bunyod etgan predmetlarning (predmetning ma'lum bir qismining) nomini "*asl nom*" (o'z yoki o'zlashma qatlama oid bo'lishi mumkin) yoki "*ikkilamchi nom*" shaklida qo'llaydi. Asl nomni berayotganda ham, ikkilamchi nomni qo'llayotganda ham inson predmetni o'ziga eng yaqin birliklar harakati, shakli, rangi, vazifasini qiyoslab, solishtirib, o'xshatib nomlaydi. Buning natijasida tilshunoslikda metoforik birliklarni o'rganuvchi alohida soha vujudga kelgan.

Til insoniyat madaniyati va tarixining ko'zgusi bo'lib, uning shakllanishi va rivojlanish jarayonida turli qatlamlar paydo bo'lgan. Til tizimida antroposentrik yondashuv, ya'ni inson markazida qurilgan konseptual tizim muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, inson tanasi bilan bog'liq somatik birliklar qadimiy til qatlamining asosiy unsurlaridan hisoblanadi. Ular til tarixining dastlabki bosqichlaridan beri nafaqat oddiy leksik birlik sifatida, balki konseptual va madaniy tasavvurlarni aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qilib kelmoqda. Somatik birliklar (*bosh, ko'z, yurak, qo'l* kabilar) orqali inson o'z dunyoqarashini, hissiyot va kechinmalarini ifodalagan. Qadimgi turkiy bitiktoshlar, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-t-turk" va "Tarjumon" asarlarida bu birliklarning faol qo'llangani til tarixining uzluksizligi va madaniy tafakkurning barqarorligini ko'rsatadi. Mazkur maqolada qadimgi turkiy manbalardagi somatik birliklarning tildagi o'rni, ularning fonetik va semantik barqarorligi, madaniy va konseptual tafakkurdagi ifodasi tadqiq qilinadi.

Maqolaning maqsadi qadimgi turkiy matnlarda somatik birliklarning til tarixidagi ahamiyatini aniqlash va zamonaviy o'zbek tilidagi davomiyligini ko'rsatish. Shuningdek, bu turkumga kiruvchi atamalarni frazeologizmlar ichida emas, balki leksik birlik sifatida o'rganish. *Maqolaning vazifalari* qadimgi turkiy bitiktoshlar, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-t-turk" va "Tarjumon" asarlarida uchraydigan somatik birliklarni aniqlash va tahlil qilish; ularning zamonaviy o'zbek tilidagi shakllari bilan qiyosiy o'rganish; somatik birliklarning madaniy va konseptual yuki haqida xulosa chiqarish. *Tadqiqot obyekti* sifatida qadimgi turkiy manbalardagi somatik birliklari tanlab olingan bo'lsa, *tadqiqot predmeti* sifatida somatik birliklarning fonetik, semantik va lingvomadaniy

xususiyatlari belgilandi va ular hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalaridagi somatik birliklar bilan qiyosiy tahlil amalga oshirildi.

Asosiy tadqiq usullari: qiyosiy-tarixiy metod –diaxron va sinxron shakllarning o'zaro munosabati va o'zgarishini aniqlash; lingvostatistik tahlil – birliklarning takrorlanish chastotasini hisoblash va ularning faoliyat doirasini aniqlash; lingvomadaniy tahlil – til birliklarining madaniy va konseptual yuki, ularning xalq tafakkuridagi o'rni. Tadqiqot davomida somatik birliklarning nafaqat leksik shakllari, balki ularning semantik va madaniy funksiyalari ham qamrab olindi.

Asosiy qism. Dastlab, somatik birliklar, ularning inson tafakkurining shakllanishidagi ahamiyati va lingvomadaniy xususiyatlari haqida to'xtalib o'tmoq joiz, bizningcha. Atrof-muhitni tushunish, "madaniylashtirish" insonning o'zini anglashidan boshlangan. Ya'ni, tana inson idroki va tahlilining birinchi obyektiga aylangan. Keyinchalik, o'zi va tuzilishi haqidagi bilimlar atrofdagi voqelikka ekstrapolyatsiya (*narsa va hodisaning bir qismini kuzatish asosida olingan xulosalarni uning boshqa qismiga yoyish yoki tatbiq etish*) qilingan [Krasnix 2002:233]. Inson tashqi dunyoning barcha narsalari va hodisalariga o'z shaxsiga xos bo'lgan xususiyatlar va intilishlarni ko'chiradi. Buning sababi shundaki, bilish jarayonida insonning diqqat markazida uning tevarak-atrofdagi olam bilan qanday *munosabatda bo'lishi turadi. Insonning tashqi dunyoni bilishi birlamchi sezgilar asosida sodir bo'ladi. Bundan tashqari, inson tanasi go'daklik davridan boshlab insonning haqiqiy jismoniy makondagi asosiy mo'ljali hisoblanadi. Tana qismlari doimo "ko'zga yaqin" bo'lgan atrof-muhitni o'lchash vositalari bo'lib, universal – hamma uchun tushunarli o'lchov tizimini belgilaydi* [Gudkov, Kovshova, 2007; 80]._Bu ko'p jihatdan insonning voqelikni o'ziga tushunarli birliklar orqali, o'ziga o'xshatib tasvirlashga intilishini belgilab bergan. V.G.Gakning yozishicha, "inson egosentrik, u o'zini olamning markazi deb biladi va dunyoni o'ziga o'xshatib aks ettiradi" [Gak, 1998; 702]. Bu hodisa antropomorfizm nomini olgan. Antropomorfizm inson borlig'ining barcha asosiy sohalariga: til, ong va madaniyatga singib ketgan, chunki somatik kod yordamida tasvirlangan tashqi dunyo oddiy, qo'rqinchli emas, insonga yaqin bo'ladi. Tilda tanaga xos somatik leksika va frazeologizmlarning mavjudligi va ular yordamida OLMni tasvirlashda namoyon bo'ladi. Somatik leksika har qanday til leksikasining eng qadimgi qatlami sanaladi va lug'at tarkibining o'zagi hisoblanadi. Somatizmlar lisoniy universal hodisa bo'lib, dunyo tillarining barchasiga xosdir. Shu o'rinda tadqiqotimizda inson tana a'zolarining nomlari somatik kod va somatik birlik sifatida til va madaniyat dixotomiyasida, shuningdek, OLMda tutgan o'rni, somatik konsept tushunchasi haqida fikrlarimizni bayon qilish o'rinlidir. Chunki, zamonaviy tilshunoslikda antroposentrik tahlilning ahamiyati kundan kunga dolzarblik kasb etib bormoqda.

Lingvomadaniy kod – semiotika va lingvokulturologiyada muhim tushuncha bo'lib, har bir madaniyat o'ziga xos kommunikativ "kodlar" orqali belgilar va ma'nolar tizimini yaratadi. V.V.Krasnix ta'kidlaganidek, *madaniy kod madaniyatning atrof-muhitga nisbatan "to'r" yaratadigan, uni toifalarga ajratadigan va baholaydigan tizimdir. Ular "inson" (antropik kod), "tabiat" (tabiiy kod), "tana" (somatic kod) kabi tematik kodlarga ajratiladi. Kodlar milliy madaniyat makonida milliy o'ziga xoslikni aks ettiradi va har bir til va madaniyatda turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Somatik kod esa madaniyatda tana a'zolari nomlari va ularga bog'liq obrazlarning semantik tizimini tashkil qiladi* [Krasnix, 2002; 284]. Bu kod madaniy ahamiyatga ega bo'lgan tana qismlari, ularning fazoviy, sifat va miqdoriy belgilarini,

shuningdek, madaniyat uchun funksional ahamiyat kasb etgan ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, "ko'krak", "qorin", "yuz", "tish" va hokazo. Somatik kod tilning leksik, frazeologik va paremiologik fondida mustahkamlanadi hamda OLMni modellash tiradi. Somatik kodning o'ziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilarni ajratish ko'rsatish mumkin: madaniyat uchun qo'shimcha semantik yuk (ramziy, estetik, axloqiy, ijtimoiy ma'nolar) yuklaydi; somatik kod orqali inson tanasi va uning qismlarining konseptualizatsiyasi amalga oshadi; tashqi va ichki (moddiy va ma'naviy) olam tasavvurlarini bog'laydi; tilda ramzlar, metaforalar, metonimiyalar, milliy etalon va stereotiplar sifatida namoyon bo'ladi.

Somatik konsept – til va madaniyatda inson tanasining (yoki uning qismlarining) nomi bilan bog'liq konseptual birlik bo'lib, ramziy va stereotipik tasavvurlarni mujassamlashtiradi. Bu birlik konseptual tahlil metodlari yordamida aniqlanadi: so'zning ichki shakli (etimologiyasi), ramziy belgilar, metaforalar, semalar, lug'aviy ma'no va ssenariylarni o'rganish orqali yuzaga chiqadi. Somatik konseptlar nafaqat til, balki madaniyat va tafakkur mahsuli sifatida ham mavjud bo'lib, milliy madaniyatda turli xil obrazlar va ramzlar yaratishda muhim rol o'ynaydi (masalan, *bag'ir* – mehr, issiqlik, himoya, *tish* – yoshlik, kuch, rizq, tajovuz ramzi va h.k.). Har bir til va madaniyatda somatik konseptlar alohida lakuna va semantik to'siqlarga ega bo'lishi, bir tilda mavjud, boshqasida yo'q bo'lishi mumkin. Shuningdek, konseptning tuzilishi va qiymati milliy va etnik tafakkur, axloqiy-estetik qadriyatlar bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

OLM til orqali inson va jamiyat dunyoni qanday tasavvur qilishi, klassifikatsiya qilishi va nomlashi, ya'ni konseptual modeli hisoblanadi. Somatik birliklar bu manzarada markaziy rol o'ynaydi. Har bir madaniyat va til uchun tana qismlari nomlari asosiy kategoriyalardan biri bo'lib, lingvistik universal birlik sanaladi. Metaforik va ramziy semantikaga ega, uning estetik va axloqiy baholari, ya'ni *tana tuzilishi, hajmi, rangi, mutanosibligi, sog'lomlik, axloqiylik, obro'-e'tibor, vijdon* kabilar konseptual belgilar sifatida qo'llaniladi. Bu birliklarning lingvistik universalligi va milliy o'ziga xosligi shundaki, somatizmlar ham umumiy, ham milliy (etnospetsifik) xususiyatlarni mujassamlashtiradi. Qarishdosh bo'lmagan tillardagi somatik kodlar, ularning stereotiplari, ramzlari, arxetiplari lisoniy va madaniy tafovutlarni ko'rsatadi. Bir tilda mavjud bo'lgan ba'zi idiomatik birliklar boshqa tilda yoki bir tilning tarixiy va zamonaviy shakllarida yo'qligi yoki kamligi (assimmetriya), shuningdek, somatik birliklarning turli madaniy dolzarblik darajasi (miqdoriy asimmetriya) ham lisoniy manzaraning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, milliy kod – har bir xalq va madaniyatga xos bo'lgan belgilar va ma'nolar tizimi hisoblanadi. Somatik kod esa shu kod ichidagi inson tana qismlariga oid birliklar, ularning semantik, ramziy, estetik, axloqiy ma'nolaridir. Somatik konsept – bu koddagi asosiy birlik, uning o'ziga xosligi esa konseptual, ramziy, etalon va stereotipik mazmunda, milliy tafakkur va til manzarasini aks ettiradi. Shuningdek, somatik birliklar OLMda nafaqat fiziologik, balki madaniy, axloqiy, estetik, psixologik, sotsiokulturning asosiy mezonlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

O'zbek tilshunosligida somatik birliklarni alohida tadqiq etilgan ishlar yetarlicha emasligini yuqorida qayd etib o'tgandik. Ammo frazeologiyada bunday mazmundagi ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Frazemalarni tadqiq qilish somatik birliklardan boshlangan, ulardan ayri tadqiqot olib borish go'yoki mumkin emasdek. Sababi inson dunyoni o'z tanasi orqali ko'radi, his etadi. Uning tafakkuri o'z tanasi orqali shakllanadi va "tilga kiradi". Shuning uchun dunyo linsvistikasida ham, uning uzviy davomi bo'lgan o'zbek tilshunosligida ham

frazologik tadqiqotlarda somatik birliklar asosiy o'inni tashkil qiladi. O'tgan asrning 50-yillaridan boshlangan tadqiqotlar mundarijasiga razm solsak, bevosita va bilvosita somatizmlar bilan bog'liqligini ko'rishimiz mumkin. Y.Pinxasov [Pinxasov, 1953], Sh.Rahmatullayev [Rahmatullayev, 1966], E.Umarov [Umarov, 1968], O.Sh.Nazirova [Nazirova, 2004], A.Mamatov [Mamatov, 1991], B.Yo'ldoshev [Yo'ldoshev, 1993], X.Z.Alimova [Alimova, 2005] A.Isayev [Isayeva, 1976], Sh.Usmonova [Usmonova, 1998], U.Rashidova [Rashidova, 2023] kabi olimlarning ilmiy ishlari qaysidir ma'nodan daxldor sanaladi. *Ko'z, qo'l, bosh, yurak/ko'ngil, oyoq, yuz, til* kabi somatizmlar ko'chim va o'xshatish asosida somatik iboralarni yuzaga keltirishdagi ishtiroki tadqiq qilingan. Tadqiq obyekti ancha keng bo'lib, qadimgi turkiy til leksikasidan boshlab, zamonaviy milliy va badiiy til materiallarini qamrab olgan.

Tadqiqot. Biz tadqiqot uchun tanlab olgan tarixiy matnlarda somatik birliklarni ajratib oldik va ularni, dastlab, lingvostatik, qiyosiy va mazmuniy tahlil qilishga harakat harakat qildik.

1. Qadimgi bitiktosh matnlarida somatizmlar.

Tilimizning dastlabki yozma yodgorligi sanaladigan bitiktosh matnlarida ham somatizmlar qo'llanilgan. Ular bizga dastlabki OLM ko'rinishi qanday shaklda ekanligini dalillaydi. Manbalarning ma'lumot berishicha, ko'k turk bitiklarida 27 ta inson uzvlarining atamaları qo'llanilgan bo'lib, butun bitiktoshlarda 57 marta takrorlangan [Širin, 2020; 577-578]. Oradan 13-14 asr vaqt o'tgani bilan ularning fonetik shakli va semantik mazmunida deyarli o'zgarish kuzatilmagan. Ijtimoiy-siyosiy tizim, iqtisodiy ko'rsatgich, geografik o'rinlar va madaniy qiyofaning o'zgarishlariga, tashqi lisoniy va ijtimoiy-madaniy ta'sirlarga qaramasdan ayni shakl va mazmunni saqlab qolishi tilning tarixiy-tadrijiy taraqqiyotida milliy barqarorlik mavjudligidan dalolat beradi. Bular quyidagilar: *adaq – oyoq, arka – orqa, bag'ir – bag'ir, baš – bosh, bel – bel, bāñiz, boguz – bo'g'iz, but – but, ālig – qo'l, iç – ich, kaš – qosh, kol – qo'l, koy – qo'y(in), köz – ko'z, kulkak – quloq, öd – o't, saç – soch, sünük – suyak, taš – sirt, orqa, tü, uđlik, yañak – yanoq, yüräk – yurak, yüz – yuz, kan – qon, tär – ter, yaš – (ko'z) yosh*. Qiyosiy tahlildan ko'rinib turibdiki, toshbitiklarda qo'llanilgan somatik birliklar hozirgi o'zbek tilida, deyarli, o'zgarishsiz iste'mol qilinadi. Ayrim *koy, taš, tü, uđlik* kabi somatizmlar shaklan o'zgarishlar bilan qo'llaniladi. Jumladan, "*koy*" so'zi "*qo'yin*" shaklida; *uđlik-uđlik-uylik* kabi fonetik o'zgarishlar natijasida "*uyluk*" – "*boldir suyagi*" ma'nosida hozirgi turk tilida saqlanib qolgan, hozirgi o'zbek tilida qo'llanilmaydi. M.Koshg'ariyning "Devon"ida "*uđluq*" – "*bilak suyagining yo'g'on joyi*" ma'nosida; "*taš*" esa "*sirt*", "*orqa*" shaklida, ya'ni "*tash(qi)*" so'zining fonetik o'zgarishidan kelib chiqqan. Ammo "*tü*" somatizmining hozirgi fonetik shakli haqida manbalarda asosli fikrlar uchratmadik. Bitiktoshlar matnida berilgan somatik birliklarning asosiy qismi inson yuqori, bosh-bo'yin sohasi va tashqi qiyofasidan olingan. *Ich, o't, qon, yurak* kabi birliklar esa ichki organ nomlarini ifodalaydi, xolos. Hajmi kichik bo'lgan runik matnlarning aksariyati urush-yurishlar, g'alabalar yoki muvaffaqiyatsizliklar, xos shaxslar tavsifi bilan bog'liq faktologik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shunday bo'lsa-da, mavzumiz uchun yetarlicha misollar bor. Shuningdek, toshbitik matnlaridagi har bir so'z kabi somatik birliklar tilimizning eng qadimiy manbasi bo'lganligi bilan ham qimmatlidir. Qadimgi turkiy bitiktoshlarda inson tana a'zolarini ifodalovchi 27 ta asosiy birlik aniqlangan va ular jami 58 marotaba ishlatilgani qayd etilgan. Ushbu birliklar ko'pincha urush, jasorat va ijtimoiy maqom tasviri kontekstida qo'llangan. Matnlarda bu birliklarning nutqiy funksional yuklamasi, majoziy kengayishlari va ijtimoiy semantikasiga alohida e'tibor qaratilgan.

2. “Devonu lug’ati-t-turk”dagi somatik birliklar.

Turkiy xalqlarning umumiy lingvoensiklopedik madaniy yodgorligi hisoblangan “Devonu lug’ati-t-turk” (DTL) asarida ham somatizmlar yetarlicha ifodalangan va izohlangan. Boshqa tilni o’rgatishga ixtisoslashgan har qanday qo’llanma va leksikografik manba singari DLTda ham, avvalo, inson qiyofasini lisoniy aks ettiradigan so’zlar, jumladan, somatik birliklar ifodalanadi. Mahmud Koshg’ariy yuksak saviyadagi tilshunos sifatida tilimizda qo’llangan inson uzv nomlarini arabcha izohlashga harakat qilgan. Asarda 90 dan ortiq tana a’zosi nomlari keltirilgan bo’lib, ular aniq leksik va etnografik sharhlar bilan ta’minlangan [Koshg’ariy, 2017]. Bu birliklarning ko’plab shevalar va dialektlar bo’yicha variantlari ham ko’rsatib o’tilgan. M.Koshg’ariy nafaqat so’z ma’nolarini bergan, balki ularning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi rolini, majoziy o’zgarishlarini ham ochib bergan. Koshg’ariy qayd etgan uzv nomlari quyidagilar: *Yüz* – yuz; *yinj* – burun suvi; *yanhaq* – yanoq/milk; *tuluñ* – ko’z bilan quloq orasi; *tolas yüz* – yoqimsiz yuz; *art sač* – sochning orqasi; *til* – til; *qulaq* – quloq; *alın* – peshona, manglay; *ayız* – og’iz; *kepäk* – bosh kepagi; *ömgük* – bolalar boshidagi yumshoq joy; *közik* – gajak/kokil; *irin* – lab; *meñ* – yuzdagi xol; *burun* – burun; *qonrağū* – quloq ostidan chiqqan suyak; *bīdīq* – mo’vlov/miyiq; *tamğaq* – tamoq; *saqaq* – iyak; *bogus* – bo’g’iz, *ömgän* – gardan tomiri; *owruğ* – umurtqa suyagining bo’yinga tushgan joyi; *yun* – jigar yaqinidagi bezli go’sht; *yaqrī* – ichki yog’; *toş/töş* – to’sh; *böksäk* – bo’ksa; *bīqin* – biqin; *köküz* – ko’krak/ko’kay; *öz* – qorin qismidagi ichki a’zolar; *qoltīq* – qo’ltiq; *bel* – bel; *ičägū* – ko’krak suyagining ichki qismi; *emig* – ko’krak bezi; *eriñäk* – barmoq; *qudučaq* – quyruq/tos suyagi; *yuδruq* – kaft, shapaloq; *elig* – qo’l (o’ng qo’l); *biläk* – bilak; *boğim* – bo’g’im; *bağış* – bo’g’im, barmoq bo’g’imlari; *ernäk/erñäk* – barmoq; *yemdü* – son tuki; *aya* – hovuch/kaft; *ayaq/ađaq* – oyoq; *ađaq* – kaft; *avut/ađut* – hovuch; *yan* – sonning boshi; *uδluq* – bilak suyagining yo’g’on joyi; *tiz* – tizza; *tirñaq* – tirnoq; *söñük* – suyak; *sinir* – pay, tomir; *sīn* – gavda. qomat; *jijamuq* – jimjiloq yonidagi barmoq; *jijalaq* – jimjiloq; *mañiğ* – qadam; *egin* – elka, kift; *yīğaç* – erkak olati, *yaya* – dumba, *yamiz* – chov/but; *sökrük* va *tīlaq* – xotinlarning avrati; *teşük* – dabba; *taşaq* – tashoq; *sirt* – quyruq; *a:ğ* – chov/chot; *qabaq* – qabaq; *tamur* – ter. DLTdagi tasniflar va izohlar somatik birliklarning qadimgi turkiy xalqlar hayoti, madaniy qadriyatlar va axloqiy tushunchalarida o’rganilgan muhim komponentlar bo’lganini ko’rsatadi.

3. “Qutadg’u bilig” asaridagi organ nomlari lingvostatistikasi va konseptual xususiyatlari.

XI asr turkiy xalq tarixida o’chmas iz qoldirgan davrlardan biri sanaladi. Islomiy qadriyatlar jamiyat hayotiga chuqur kirib borayotgan davr sifatida qayd etiladigan qoraxoniylar davrida yozma adabiyot yetarliligi taraqqiy topib bordi. Ilk badiiy, didaktik asar sifatida baholanadigan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asari masnaviy usulida yozilgan, davlat boshqaruvi uchun qo’llanma bo’lgan, majoziy obrazlar ishtirok etgan yozma yodgorlik hisoblanadi. She’riy usulda yozilgan ushbu manbada 60 yaqin somatik birliklar qo’llanilgan bo’lib, o’z ma’nosidan tashqari, ko’chma, majoziy ma’noda ham ifodalangan o’rinlari mavjud [Sodiqov, 2020]. Ular quyidagilar: *adaq* – oyoq; *ayız* – og’iz; *aya* – kaft; *alın* – manglay, peshona; *awuč* – hovuch; *bayir* – bag’ir; *baş* – (1) bosh, (2) tepa; *boδ* – bo’y, qomat; *boyuz* – bo’g’iz, tomoq; *boyun* – bo’yin; *burun* – burun; *bükri* – bukri; *elig* – qo’l; barmoqlar; *elig-köz* – qo’l-ko’z; (ko’chma ma’noda: yo’l va amal); *eñ* – yuz, yanoq; *ič* – ich; *yarin* – yag’rin, yelka; *yaş* – yosh, ko’z yoshi; *yüräk* – yurak; *qalb*; *yüz* – yuz; *köküz* – ko’krak; *könül* – ko’ngil; *köz* – ko’z; *köz-qulaq* – ko’z-quloq; *meñä* – miya, (ko’chma ma’noda aql-nasihat); *meñiz* – yuz; chehra; *ög* – aql; *öñ* – rang, tus; *qan* – qon; *qanat* – qanot; *qaraq* – qaroq, ko’z; *qarın* – qorin; *qaş* – qosh; *qil* – qil; tuk. *qulač*

– quloq; *qulaq* – quloq; *qulaq-köz* – quloq-ko‘z (juft); *sač* – soch; *sač-saqal* – soch-soqol (juft); *saqal* – soqol; *söñük* – so‘ngak, suyak; *süt* – sut; *tarmaq* – panja, tirnoq.

4. “*Tarjumon*” leksikografik manbasidagi samatik birliklar.

“*Tarjumon* turkiy va ajamiy va mo‘g‘ali” – XIV asrda arab tilida yozilgan filologik lug‘at bo‘lib, turkiy, fors (ajamiy) va mo‘g‘ul tillarini o‘rgatishga mo‘ljallangan muhim manba hisoblanadi. Asarning to‘liq nomi “Kitob majmua tarjuman turkiy va ajamiy va mo‘g‘uliy (va forsiy)” bo‘lib, u arab tilida so‘zlashuvchilar uchun turkiy tillarni, ayniqsa, mamluk-qipchoq tilini o‘rganish uchun yaratilgan. Uzoq yillar davomida bu kitobning muallifi va yozilgan sanasi aniq bo‘lmagan. “*Tarjuman*”ning yozilgan sanasi 1894-yilda Martin Xautsma tomonidan milodiy 1245-yil deb belgilangan edi. Ammo oradan yetmish yil o‘tib, nemis tilshunosi Barbara Flemming uzoq izlanishlardan so‘ng kitob 1343-yil 25-yanvarda yozib tugallanganligini aniq hisoblab chiqib, e‘lon qildi [Flemming, 1968]. Lug‘at to‘rt asosiy qismdan iborat: “Faqat ismlar haqida”, “Fe‘l masdari va buyruq mayli haqida”, “So‘zlarning turlanishi va fe‘llarning tuslanishi haqida”, “So‘zlarning ishlatilishi va boshqa muhim narsalar haqida” [Bo‘ronov, 2023].

Ushbu qimmatli manbaning “Faqat ismlar haqida”gi bobi 26 fasldan iborat bo‘lib, uning 16-faslida biz tahlil qilayotgan inson uzv nomlari o‘rin olgan. To‘g‘ri, fasl “Inson qiyofasi, uning tashqi va ichki a‘zolari haqida” deb nomlanganga ko‘ra, unda boshqa atamalar ham mavjud. Ammo somatik birliklar ham yetarlicha ifoda etilgan. Asar Saljuqiylar hukmronligi davrida Misr yoki Suriyada yozilgan deb qaraladi. Bilamizki, lug‘at yaratilgan davrda bu hududlarda barcha turkiy qavmlar istiqomat qilgan va ular o‘z tilini arablarga o‘rgatish uchun yozilgan. Asarda turkiy tillarning, ayniqsa, qipchoq, o‘g‘uz va turkman lahjalarining leksik va grammatik xususiyatlari aks ettirilgan. Bu lug‘at arab tilida yozilgan bo‘lib, turkiy tillarni o‘rgatish va ularning leksik boyligini o‘rganish hamda targ‘ib qilish uchun muhim manba hisoblanadi. Kitobda 92 ta inson organi atamalari keltirilgan bo‘lib, nafaqat, organ nomlari, balki, ularning qismlari, ichki va tashqi qiyofalarining ham nomlari sanab o‘tilgan va izohlangan [Tarjumon, 1980]. Ular quyidagilar: *us* – aql; *boyi* – bo‘y, qad, qomat; *meniz-yuz* qiyofasi; *baš* – bosh; *täbä* – boshning old qismi; *äñsä* – engsa, boshning orqa qismi; *sač* – soch; *telij* – chakka; *qulay* – quloq; *alın* – manglay; *qaš* – qosh; *köz* – ko‘z; *kirfik* – qovoq; *kärpik* – kiprik; *qiriγ* – qorachiq; *burun* – burun; *ökin* – og‘iz; *ärän/irin* – lab, dudaq; *tamaq* – tamoq; *tış* – tish; *aziy* – ozig‘ tish; *yañaq* – yanoq; *sayaq* – baqbaqa; *saqal* – soqol; *biyiγ* – mo‘ylov; *yüz* – yuz; *boyaz* – bo‘g‘iz; *boyun* – bo‘yin; *iyin* – yelka; *omuz* – o‘muz; *yayran* – kurak; *qoltuq* – qo‘ltiq, *qol* – qo‘l; *čiqanaq* – tirsak; *biläk* – bilak; *aya* – oya/kaft; *yurmaq* – musht; *barmaq* – barmoq; *ulu barmaq* – bosh barmoq; *soq barmaq* – ko‘rsatish barmog‘i; *orta barmaq* – o‘rta barmoq; *adsiz barmaq* – nomsiz barmoq; *čičalaq* – jimjiloq; *tirnaq* – tirnoq; *boyun* – bo‘g‘in; *il* – qo‘l; *qulač* – quloq; *qariš* – qarich; *dös* – to‘sh/ko‘krak; *qarın* – qorin; *arqa* – orqa; *yan* – yon; *äyäk* – qovurg‘a; *kündük* – kindik; *tılaq* – tilliq; *kit* – ket/orqa; *qušaq* – quchoq; *but* – son; *tiz* – tizza; *baltar* – boldir; *yünčük* – boldir boshi; *ašyaq* – tizza paylari; *tabuq* – to‘piq; *ökča* – tovon va barmoqlar yuqori qismi; *taban* – tavon; *ayaq* – oyoq; *adim* – odim; *bayin* – miya qatig‘i; *yaš* – ko‘z yoshi; *sämük* – mishiq; *yar* – so‘lak; *bayir* – jigar; *üygä/üygän* – o‘pka; *yüräk* – yurak; *könül* – ko‘ngil; *bayirsaq* – ichak; *bügräk* – buyrak; *talaq* – taloq; *öt* – o‘t safrosi; *tamar* – tomir; *sinir* – pay/asab; *sünür* – suyak; *sidik* – siydik; *tär* – ter; *gävdä* – jussa; *kökräk* – hok/murda. Ko‘rinib turibdiki, “*Tarjumon*” lug‘atida tanlab tahlilga tortganimiz boshqa manbalardan farqli ravishda somatizmlar ko‘proq ifodalangan.

Shu o‘rin ta’kidlab o‘tish lozimki, biz tadqiqot uchun tanlagan to‘rt manba ham qadimgi va eski deb tasniflanadigan tilimiz tarixidagi muhim tarixiy lisoniy yozma obidalar sanadi. O‘zbek tili tarixiy tadrijiy takomilida “chig‘atoy davri” deb yuritiladigan Alisher Navoiy davri alohida o‘rin tutadi. Mavzu yuzasidan “chig‘atoy davri somatizmlari” haqida ham ayrim ma’lumotlarni keltirib o‘tishni joiz topdik. Zero bu inson uzv nomlarining tarixiy matnlardagi tematik va statistik o‘rni, uning vazifalari va lisoniy ko‘lamini belgilashda, mavzu bo‘yicha o‘quvchining tasavvurini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘tkazilgan o‘rganishlar natijasida A. Navoiyning “Navodur ush-shabob” devonida organ nomlari bilan shakllangan frazemalar soni 234 ta ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, *bosh* so‘zi bilan shakllangan 47 ta, *ko‘ngil* so‘zi bilan shakllangan 55 ta, *ko‘z* so‘zi bilan shakllangan 44 ta, *yuz* so‘zi bilan shakllangan 19 ta frazemalar son ortiqchaligi va ular qamrab olgan tushunchalarning xilma-xilligi bilan e’tiborni tortadi [Akman, 2024]. Ko‘rinib turibdiki, Navoiy asarlari tilida ham somatizmlar yetarlicha qo‘llanilgan. Ularni alohida tadqiqot sifatida o‘rganish tilshunoslik fani uchun samarali natijalarga olib keladi.

Muhokama. Bitiktosh matnlarida 27 dona somatik birliklar qo‘llanilganini yuqorida qayd qilib o‘tdik. Ulardan: *arka* – orqa, *bag‘ir* – bag‘ir, *baš* – bosh, *bel* – bel, *boguz* – bo‘g‘iz, *but* – but, *ič* – ich, *kaš* – qosh, *kol* – qo‘l, *sač* – soch, *köz* – ko‘z, *yüräk* – yurak, *yüz* – yuz, *kan* – qon, *yaš* – (ko‘z) yosh kabi birliklar 7-8 asrlarda ham, 11-12-asrlarda ham, hozir ham birin bir o‘zgarishsiz qo‘llanib kelinmoqda.

Quloq atamasining lisoniy tarixi boshqacharoq. Ya’ni bitiktoshlarda biroz fonetik o‘zgarish bilan ifodalangan: *kulkak/qulay/qulqaq*. Ammo bu somatik birliklarning tarixiy-lisoniy tadriji hozirgi shaklidan farq qilmaydi. “Devon” va “Qutadg‘u bilig” da ham, “Tarjumon”da ham *qulaq/kulak* shaklida qo‘llaniladi.

Burun somatik birligi bitiktosh matnlarida ifodalanmagan. Ammo u davr qo‘llanilmagan degani emas. Qanday shaklda ifodalanmaganligi haqida bitiktoshlardan ma’lumot topilmaydi, xolos. Koshg‘ariy lug‘atida hozirgi shakldagi *burun* va boshqa manbalarda qo‘llanilmagan *yin*, ya’ni *burun suvi* ma’nosi shu atama ishlatilgan.

Turkiy tillarning tarixiy rivojlanishida fonetik o‘zgarishlar sodir bo‘lib, ayrim tovushlar o‘zgarishiga qarab olimlar davrlarni belgilaydi. *D-δ-Z-Y* kabi tovush o‘zgarishlari somatik birliklarning ham rivojlanish bosqichlarini ko‘rsatib beradi: *adaq-ađaq(γ)-azaq(γ)-ayaq(γ)-oyoq*. Bitigtosh matnlari va DLTda *adaq*, “Qutadg‘u bilig”da *ayaq*, *ađaq*, “Tarjumonda” *ayaq* ko‘rinishida keltirilgan.

Tamoq organining nomi tadqiq qilayotgan manbalarimizda *tamaq* – *tamyaq* shaklida ifodalangan. DLTda *tamyaq* ko‘rinishda berilgan bo‘lib, bizningcha, lug‘at yaratilgan davrda fonetik sinonim shaklida birga ishlatilgan. Shuningdek, *bo‘g‘iz* ma’nosida ham qo‘llanilgan.

Yurak uzv nomi sifatida, biz ko‘rib chiqayotgan 3 ta manba keltirilgan bo‘lib, negadir, “Devonu lug‘ati-t-turk” da ifodalanmagan. Somatik frazeologizmlarni hosil qiluvchi bu birlik *ko‘ngil* so‘zi bilan parallel ravishda qo‘llaniladi. *Yurak* atamasi bilan bir qatorda *ko‘ngil* somatik birligi ham DLTda, shuningdek, bitigtosh matnlarida uchramaydi. Ammo “Devon” bilan bir davrda yaratilgan “Qutadg‘u bilig” asarida, shuningdek, XII asrda yozilgan deb qaraladigan “Tarjumon”da bu birlik qayd etilgan. *Yurak* nafaqat fiziologik, balki ruhiy markaz sanaladi. Bu madaniy kodlash orqali somatizm konseptlari o‘zlashtirilganligi va ularning inson ongida qanday talqin etilishini ko‘rsatadi. *Yurak* – sevgi, qo‘rquv, rahm-shafqat kabi hissiy holatlar

bilan bog'liq, *bosh* esa tafakkur, fikr, aql bilan. Bu hodisalar qadimgi turkiy matnlardagi konseptual yondashuvlar bilan uzviy bog'lanadi.

Koshg'ariy "Devon"ida bitigtoshlardan farqli ravishda 55 donadan ziyod somatizmlar qayd etilgan: *tuluŋ* – ko'z bilan quloq orasi; *tolas* yüz – yoqimsiz yuz; *art sač* – sochning orqasi; *alin* – peshona, manglay; *ayiz* – og'iz; *kepäk* – bosh kepagi; *ömgük* – bolalar boshidagi yumshoq joy; *köžik* – gajak/kokil; *irin* – lab; *meŋ* – yuzdagi xol; *qoŋrağū* – quloq ostidan chiqqan suyak; *biđiq* – mo'vlov/miyiq; *tamğaq* – tamoq; *saqaq* – iyak; *bogus* – bo'g'iz, *ömgän* – gardan tomiri; *owruğ* – umurtqa suyagining bo'yinga tushgan joyi; *yun* – jigar yaqinidagi bezli go'sht; *yaqri* – ichki yog'; *toš/töš* – to'sh; *böksäk* – bo'ksa; *biqin* – biqin; *köküz* – ko'krak/ko'kay; *öz* – qorin qismidagi ichki a'zolar va boshqalar.

DLTning biz o'rganayotgan boshqa manbalardan bir necha farqli tomonlari mavjud. **Birinchidan**, somatik birliklarning ifodalanishida bir necha variantlar keltirilgan: *yuđruq* – kaft, shapaloq; *ađaq* – kaft; *aya* – hovuch/kaft, *boğim* – bo'g'im; *bağış* – bo'g'im, barmoq bo'g'implari va hako'zolar. **Ikkinchidan**, inson ichki organ nomlariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Jumladan, *yaqri* – ichki yog'; *öz* – qorin qismidagi ichki a'zolar; *ičägü* – ko'krak suyagining ichki qismi kabi. **Uchinchidan**, lug'atda uzvlarning qismlariga ham e'tibordan chetda qolmagan. Misol uchun *eriñäk/ernäk/erñäk* – barmoq; *yuđruq* – kaft, shapaloq; *elig* – qo'l (*oŋ elig* – o'ng qo'l); *biläk* – bilak; *boğim* – bo'g'im; *bağış* – bo'g'im, barmoq bo'g'implari; *ernäk/erñäk* – barmoq; *aya* – hovuch/kaft; *avut/ađut* – hovuch, *uđluq* – bilak suyagining yo'g'on joyi; *tiz* – tizza; *tirñaq* – tirnoq; *söñük* – suyak, *siñir* – pay, tomir; *jijamuq* – jimjiloq yonidagi barmoq; *jijalaq* – jimjiloq kabilar shular jumlasidandir. Bunday holatni "Tarjumon" asarida ham uchratish mumkin. Masalan, qo'l va uning qismlari nomlar to'liq keltirilgan: *yayran* – kurak; *qoltuq* – qo'litiq, *qol* – qo'l; *čiqanaq* – tirsak; *biläk* – bilak; *aya* – oya/kift; *yurmaq* – musht; *barmaq* – barmoq; *ulu barmaq* – bosh barmoq; *soq barmaq* – ko'rsatish barmog'i; *orta barmaq* – o'rta barmoq; *adsiz barmaq* – nomsiz barmoq; *čičalaq* – jimjiloq; *tirñaq* – tirnoq; *boyun* – bo'g'in; *il* – qo'l; *qulač* – quloq; *qariš* – qarich. Buni har ikkala asar ham maxsus lug'at ekanligi bilan izohlash mumkin. Mualliflar o'z davri til jamiyatida mavjud bo'lgan barcha somatizmlarni qayd etishga harakat qilgan.

Koshg'ariy "Devon"ining yana bir – **to'rtinchi** farqli tarafi shundaki, olim, "shariatda sharm yo'q" iborasiga tayanib, tabulashgan, sleng somatik birliklarni ham o'z lug'atida batafsil sharhlagan. Ilmiy jamiyat esa bu masalaga boshqacharoq yondashadi. Aslida, inson jinsiyati nomlari somatizmlar tarkibida kichik guruhni tashkil qiladi. Bu guruh nomlari ikkilamchi somatik birliklarning birlamchi ko'rinishi bo'lib, "pardalash" orqali sleng birliklarga aylantiriladi. Birlamchi birliklarning metaforalashgan ikkinchi nom bilan atalishi jamiyatning diniy, madaniy-tarbiyaviy statusiga bog'liq. DLTda bunday 10 dan ortiq "pardalanmagan" somatizmlar qo'llanilgan. Buni Koshg'ariyning "o'z davri tilida mavjud bo'lgan barcha birliklarni boshqa (asosan, arab) tilli jamoalarga o'rgatish va kelajak avlodga yetkazish" maqsadini to'g'ri "tushunamiz".

Ilk badiiy asar sifatida baholanadigan "Qutadg'u bilig"da qo'llaniladigan somatizmlarning xarakterli xususiyatlari quyidagicha: 1. Asardagi inson uzvi nomlari o'z ma'nosi bilan birgalikda ko'chma ma'noda, frazeologizm va boshqa turg'un birliklar tarkibida ham qo'llanilgan bo'lib, o'ziga xos badiiyatni ifodalash uchun xizmat qilgan. Masalan: **Elig qaršu tut sen**, **adaqin** tüzä//Bu **oŋ elgin** ur **sol elgin** üzä (*Sen qo'lni qovushtirib tut, oyoqlaringni to'g'irla//O'ng qo'lingni so'l qo'ling ustiga qo'y*) baytida *elig* – qo'l, *adaq* – oyoq, *oŋ elig* – o'ng

qo'l, *sol elig* – chap qo'l somatizmlari metaforik mazmunda qo'llanilib, ma'lum bir badiiy yukni olgan. Asarda, biz tekshirayotgan boshqa manbalarda uchramaydigan holat, ya'ni somatik birliklar juft holatda ifodalangan. Jumladan, *elig-köz* – qo'l-ko'z, ko'chma ma'noda yo'l va amal; *köz-qulaq* – ko'z-quloq; *sač* – soch; *sač-saqal* – soch-soqol; *qulaq* – quloq; *qulaq-köz* – quloq-ko'z va boshqalar. Muallif asarni yaratish tilimizning barcha badiiy-tasviriy vositalaridan mahorat bilan foydalangan. XI asr materiali bo'lgan ayrim iboralar, jumladan, somatizmlar ishtirok etgan iboralar hozirgi tilimizda ham o'zgarishsiz qo'llanib kelinmoqda. Misol uchun, *ko'z-quloq bo'lmoq* iborasi.

Somatik birliklar konseptual mazmunga ega bo'lgan lisoniy birliklar sifatida nafaqat fikrni, balki milliy dunyoqarashni ham aks ettiradi. Inson tana a'zolari orqali ifodalangan iboralar, maqollar, frazeologik birliklar zahirida butun bir etnosning qadriyatlarini, axloqiy mezonlari, hissiy holatlari mujassam.

Soma-tizm	Lingvokulturologik sharh	Kognitiv/metaforik tafsir	Misol/ibora
<i>Yuz</i> (yüz)	O'zbek xalqida yuz – or, nomus, sha'n, obro', insoniylik ramzi. "Yuzini yo'qotdi", "yuz ko'rsatdi". Madaniyatda ochiq yuzli – halol, sadoqatli kishi.	Yuz – ijtimoiy identifikator, inson ruhiyatining ko'zgusi.	<i>Yuzim yorug'; yuziga tik qarash</i>
<i>Ko'z</i> (köz)	Diqqat, ziyraklik, ko'ruv ramzi. "Ko'zi ochiq", "ko'zi quvonmoq", "ko'z tekkizish" iboralarini madaniyatda xavf, xayrixohlik, diqqat ramzi.	Idrok va tafakkur markazi; emotsionallik.	<i>Ko'zi ochiq bola; ko'z tegdi</i>
<i>Til</i>	Nutq, so'z, do'stlik, iliqlik, hamjihatlik ramzi. "Til topishmoq", "tili achchiq". Til – xalqaro muloqot, axborot uzatish, madaniyat shakllantirish vositasi.	Kommunikatsiya, tafakkur va madaniy xotira vositasi.	<i>Tili shirin; til topishdi</i>
<i>Quloq</i>	Diqqat, e'tibor, bilim va ogohlik ramzi. "Quloq tutmoq", "qulog'i ostidan gapirmoq", "quloq solmoq" madaniy ahamiyatga ega.	Eshitish, axborot qabul qilish, ogohlik.	<i>Quloq tutdi; quloqqa chalingan</i>
<i>Burun</i>	Fidokorlik (burni yerga tekkuncha), o'zini baland tutish (burni baland), jamiyatda munosabat.	O'zlik, or, ijtimoiy pozitsiya.	<i>Burni baland; burni yerga tekkuncha</i>
<i>Lab</i> (irin)	Shirinso'zlik, samimiyat, iliqlik va go'zallik ramzi. "Labi shirin", "labidan gul to'kildi".	So'z va tabassum, insoniylik belgisi.	<i>Labidan gul to'kildi</i>
<i>Qo'l</i> (elig)	Mehnat, yordam, baraka, saxiylik. "Qo'li ochiq", "qo'li uzun", "qo'l uzatmoq". Madaniyatda faoliyat va kuch ramzi.	Harakat, faoliyat, yordam, saxiylik markazi.	<i>Qo'li ochiq; qo'li uzun</i>
<i>Oyoq</i> (ayaq, adaq)	Baraka, harakat, himoya, muqaddaslik (oyoq osti). "Oyoq osti qilmoq", "oyog'i yengil".	Harakat va mustahkamlik ramzi.	<i>Oyoq osti qilmoq; oyog'i yengil</i>
<i>Yurak</i>	Jasorat, sadoqat, insoniylik, muhabbat. "Yuragi orasta", "yuragi katta".	Emotsiya, hissiyot va jasorat markazi.	<i>Yuragi orasta; yuragi katta</i>

<i>Bosh</i>	Rahbarlik, ustuvorlik, asosiylik. “Bosh ko’tarmoq”, “bosh egmoq”. Bosh milliy an’anada peshqadamlik, yetakchilik belgisi.	Yetakchilik, qaror, tafakkur.	<i>Bosh ko’tardi; bosh egdi</i>
<i>Soch (saç)</i>	Go’zallik, baxt, o’sish va umr belgisi. “Soch oqaribdi”, “sochini yulmoq”.	Hayotiy kuch, o’sish ramzi.	<i>Sochi oqaribdi</i>
<i>Tirnoq (tırnıaq)</i>	Noziklik, holsizlik (tirnog’i ham battar), yomonlik (tirnog’ini ko’rsatdi).	Nozik detal, himoya va agressiya.	<i>Tirnog’ini ko’rsatdi</i>
<i>Jigar (yuň)</i>	Samimiyat, do’sstlik, yaqinlik ramzi. “Jigarband”, “jigarim”.	Muhabbat, yaqinlik, ruhiy markaz.	<i>Jigarim deydi; jigarband</i>
<i>Kaft, hovuch (aya)</i>	Baxt, baraka, mehnat. “Kaft ochmoq” (duo qilish), “hovuch-hovuch” (ko’p, serob).	Mo’jiza, baraka.	<i>Kaft ochdi; hovuch-hovuch berdi</i>
<i>Barmoq (ernäk)</i>	Xatolik (barmog’ini tishlamoq), ko’rsatish (barmoq bilan ko’rsatmoq), hissiy ifoda.	Tanlash, ko’rsatkich, afsus.	<i>Barmog’ini tishladi</i>
<i>Elka (egin)</i>	Og’irlik, yordam, bardavomlik ramzi. “Elkasiga og’irlik tushdi”.	Tashuvchi kuch, mas’uliyat.	<i>Elkasiga yuk tushdi</i>
<i>Bel</i>	Baquvvatlik, kuch, irodalilik. “Belini mahkam bog’lamoq” (ishga kirishish, harakat).	Irodaviy kuch, harakat manbai.	<i>Bel bog’lamoq</i>
<i>Suyak (söňük)</i>	Asl nasl, kuch, baquvvatlik, muqaddaslik (suyagi bor – naslli, ildizli).	Nasl-nasab, kuch manbai.	<i>Suyagi bor bola</i>

Yuqorida keltirilgan manbalarda, u qanday xarakterdagi manba bo’lishidan qat’iy nazar, eng ko’p ishlatilgan birliklar orasida *bosh*, *ko’z*, *qo’l*, *oyoq*, *yurak*, *qon*, *ich*, *bel* kabi nomlar mavjud bo’lib, ular tashqi idrok va ichki kechinmalarni aks ettirishda xizmat qilgan. Somatik birliklar qadimgi jamiyat tafakkurining asosiy qismini tashkil etib, til va madaniyat orasidagi ko’prik vazifasini bajargan. Nutqiy tezlik va kollokatsion holatlar, ayniqsa, *bosh*, *ko’z*, *qo’l* kabi birliklarning metaforik ma’nolar hosil qilish qobiliyati yuqori bo’lgan. Fonetik va semantik barqarorlik: bitiktoshlardagi somatik birliklar zamonaviy o’zbek tilidagi shakllar bilan fonetik jihatdan deyarli o’zgarishsiz saqlangan. Bunda faqat ayrim fonetik yangilanishlar, masalan, fonemik almashtirishlar, bo’g’in qisqarishi kabi hodisalar kuzatilgan. Semantik jihatdan esa, asosiy asos – inson tajribasi va tana idrokining lisoniy ifodasi – barqaror qolgan. Tilning tarixiy qatlamlarida ushbu birliklarning asosiy g’oyaviy va madaniy semantikasining deyarli o’zgarishsiz saqlanishi aniqlangan. Fonetik o’zgarishlar ko’proq tabiiy rivojlanish natijasi sifatida ko’riladi, bu esa qadimgi va zamonaviy til o’rtasidagi bog’liqlikni mustahkamlab turadi.

Hozirgi o’zbek adabiy tili va shevalarida qadimgi somatik birliklar faol ravishda qo’llanmoqda, ularning semantik diapazoni esa kengayib, yangi frazeologik, stilistik va konseptual ma’nolar hosil qilmoqda. Misol uchun, *qo’l* so’zi o’z ma’nosi bilan bir qatorda “*yordam*”, “*qudrat*”, “*ta’sir*” kabi, “*uning qo’li bor*” ko’chma ma’nolarda ham ishlatiladi. Bu holat tilning ijtimoiy-madaniy rivojlanishida somatik birliklarning barqaror semantik yadrosi va keng metaforik salohiyatga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Natijalar. Quyidagilarni alohida ta’kidlash lozim:

1. Somatik birliklar xalq tafakkurida va til tizimida qadimdan muhim o’rin tutib kelgan. Ular orqali inson dunyoni o’z tana tuzilishi va tajribasi asosida qabul qiladi va ifodalaydi.

Bu birliklar nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya va sotsiologiya nuqtai nazaridan ham qimmatli tadqiqot obyektlaridir [Usmanova, 2019]. Qadimiy manbalardagi somatik birliklarning ko'pligi va barqarorligi o'z davrining madaniy va ijtimoiy strukturasini aks ettirgan. Har bir somatik atama ma'lum bir konseptual tizimda ishlatilgan, bu esa til-madaniyat-ong birligini yaqqol namoyon etadi.

2. Somatik birliklarning semantik barqarorligi ularning asosiy konseptual tabiatidan kelib chiqadi. Fonetik o'zgarishlarga qaramay, asosiy semantik yuklama va madaniy ahamiyat saqlanib qolgan. Zamonaviy tilda ayrim somatik birliklar majoziy va ekspressiv ma'nolar bilan boyigan, bu esa tilning rivojlanish mexanizmlaridan biri sifatida ko'riladi. Bu jarayon tilning dinamik tabiatini, shu bilan birga, qadimiy asoslarning tiriklik darajasini ham aks ettiradi.
3. Somatizmlar kognitiv va lingvokulturologik yondashuvda, ya'ni inson tanasi tasvirlari dunyoni tasavvur qilishda va qadriyatlar tizimini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. *Bosh* – yuqorilik, *oyoq* – pastlik, *yurak* – markaziy qadriyat va hissiyot manbai sifatida qadrlangan [Maslova, 2001]. Somatik birliklar xalq ongining asosiy semantik maydonlarini belgilab beradi. Til va madaniyat uyg'unligi ushbu birliklarning tasviriy va emotsional kuchini oshirib, ularni universal lisoniy konseptlar darajasiga olib chiqadi.
4. Tadqiqotning cheklovlari va istiqbollari: qadimgi turkiy obidalaridagi somatik birliklar faqat tashqi a'zolar doirasida cheklangan bo'lsa-da, ichki a'zolar, tana funksiyalari va hissiy qiyosiy modellarni tadqiq qilish kelajakda lingvokulturologik va kognitiv tadqiqotlar uchun yangi ufqlar ochadi. Somatik birliklarning shevalarda va boshqa turkiy tillardagi evolyutsiyasi qiyosiy tahlil qilishni talab qiladi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi, afsonalar va diniy matnlardagi somatik birliklar bo'yicha alohida tadqiqotlar zarur.

Xulosalar.

1. Bitiktosh matnlarida, ilk badiiy asar sanaladigan "Qutadg'u bilig"da hamda tarixiy lug'atlar hisoblanadigan "Devonu lug'atit-t-turk" va "Tarjumon"da qayd etilgan somatik birliklar o'zbek tilining qadimgi va barqaror tarixiy qatlamlarini ishonchli aks ettiradi.
2. Somatik birliklar tilning faqat leksik jihatini emas, balki xalq tafakkuri, madaniy qadriyatlari va konseptual tasavvurlarini ham yoritadi. Zamonaviy o'zbek tili va shevalarida somatik birliklarning faol saqlanishi va rivojlanishi tilning tarixiy barqarorligi va madaniy davomiyligini tasdiqlaydi. Xalq tafakkurida barqaror saqlanib kelayotgan bunday birliklar milliy madaniy kodni shakllantirib, turg'un, frazeologik birliklar hosil qilishda ahamiyati beqiyos.
3. Til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, ayniqsa, somatik birliklarning semantik va frazeologik tizimidagi barqaror ifodasida o'z aksini topadi. Somatik birliklarni lingvokulturologik va kognitiv nuqtai nazardan o'rganish til tarixini, xalq tafakkurini va madaniy o'ziga xoslikni chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, xalq ongida uzliksiz yashab kelayotgan somatizmlar inson tafakkuri va dunyoqarashini beqiyos ahamiyatidan tashqari, lingvomadaniy va lingvokognitiv tadqiqotlarga katta ilmiy-lisoniy material bo'la oladi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Jerebilo T.V. Slovar lingvisticheskix terminov i ponyatiy. Izd. 6-e, ispr. i dop. – Nazran: Pilgrim, 2016. – 610 s.

2. Krasnix V. V. Etnopsixolingvistika i lingvokulturologiya: Lektsionno'y kurs. -Moskva: Gnozis, 2002. 284 s.
3. Pinxasov Y.D. Frazeologicheskie vo'rajeniya v yazo'ke proizvedeniy Xamida Alimdjana: AKD, -Toshkent, 1953. – S.19.
4. Rahmatullaev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. -Toshkent: Fan, 1966. -B.145.
5. Umarov E.A. Leksiko-grammaticheskaya xarakteristika frazeologizmov divana «Xazoyin-ul-maoniy» A.Navoi: AKD. -Leningrad, 1968. – S.19.
6. Nazirova Sh.O. Semanticheskaya struktura i sochetaemost somatizmov v angliyskom, uzbekskom i russkom yazo'kax. Dis...kand. filol.nauk. -Tashkent, 2004. –S.145.
7. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. -Toshkent, 1991.–B.207-272.
8. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funktsional-uslubiy xususiyatlari. Filol. fan.dok. diss... Toshkent, 1993.
9. Alimova X.Z. Dariy tilida somatizmlarning struktur va semantik tasnifi. Filol. fan.nom. diss.... Toshkent, 2005. –B. 139.
10. Isaev A. Somaticheskie frazeologizmo' uzbekskogo yazo'ka. Dis...kand. filol. nauk. Tashkent, 1976. – S.196.
11. Usmonova Sh.R. O'zbek va turk tillarida somatik iboralar. Filol. fan.nom. diss... Toshkent, 1998.–B.162.
12. Rashidova U. O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (*ko'z, qo'l* va *yurak* komponentli iboralar misolida). Monografiya. -Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023. – 144 bet.
13. Şirin H. Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. TDK yayınları. Ankara, 2020. -750 S. (B.577-578).
14. Koshg'aiy M. Devonu lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni, nashrga tayyorlovchi Q.Sodiqov), -Toshkent: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2017. -488 b.
15. Sodiqov Q. "Qutadg'u bilig" so'zligi. -Toshkent: Akademnashr, 2020. -304 b.
16. Flemming B. Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkīwa 'ağamī wa muğalī // Der Islam, № 44, 1968: 226–229.
17. Bo'ronov A. "O'zbek adabiy tiliga ba'zi so'zlar noto'g'ri qabul qilingan" – XIV asrda uch qit'a so'zlashgan turkiy tilning yozma manbasi "Tarjuman" tahlili. https://oyina.uz/uz/article/1851?utm_source=chatgpt.com
18. "Tarjumon" XIV asr yozma obidasi. -Toshkent: Fan, 1980. 128 b.
19. Akman H. Alî Şîr Nevâyî'nin Nevâdirü'sh-Şebâb'ında Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler Üzerine Bir İnceleme. <http://dergipark.gov.tr/aicusbed> 10/1 Nisan/April 2024.
20. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Toshkent, 2019.
21. Маслова В.В. Лингвокультурология: учебное пособие. -Moskva: Akademiya, 2001.
22. Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры. -Moskva: Гнозис, 2007.
23. Гак В.Г. Языковые преобразования. -Moskva: Школа Языки русской культуры, 1998. –С.702.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 6 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).